

A KÖZÉPKORI KERESZTELŐMEDENCE- ÉS HARANGÁLLOMÁNY UTÓÉLETE. KUTATÁSTÖRTÉNET

A harangok egyház- és helytörténeti forrásértékét már a korai újkorban felismerték. Kevés olyan egyházi felszerelési tárgyunk van ugyanis, amelynek élettartama a harangokéhoz fogható lenne, ráadásul a felszentelt, megáldott harang lényegesen több volt egyszerű kultikus kelléknél. A szó szoros értelmében jel volt (korai latin neve, a *signum* is erre utal), hangja naponta hirdette, hirdeti – nemritkán több mint félezer év óta – egy-egy templom és emberi közösség létét és hitét, nehezen kibetűzhető felirata és évszáma pedig olyan régi időre utal, amelyet már sem az esetleg azóta átépített, felekezetet, netán népességet váltott templom, sem pedig a hívek véges emlékezete nem képes felidézni. A századok folyamán szokások és babonás képzetek tapadtak hozzájuk, gyűjtésünk során több helyütt magunk is tapasztalhattuk, hogy a nép – nem utolsósorban a görögkeleti románság – ma is hisz a régi harangok csodatévő, vihart és jégesőt elhárító erejében.

A harangok fennmaradását mindenkor bizonytalanná tette, hogy bronzanyaguk tetemes anyagi értéket hordozott, ami különösen háborús időben jelentett komoly fenyegetettséget. Magyarország középkori harangállományának első, felmérhetetlen mértékű károsodását a török hódítás okozta. A pálos szerzetes Gyöngyösi Gergely (1472–legkésőbb 1532) elbeszélése szerint 1526-ban a Buda környékén garázdálkodó törökök módszeresen pusztították, illetve begyűjtötték a templomok és monostorok harangjait.⁹

Erdélyben, ismereteink szerint, háborús okokból először a 16. század első felében kerültek veszélybe a harangok; Szapolyai János 1538-ban parancsot adott a barcasági harangok összegyűjtésére, nyilván ágyúöntés céljából, a tavasz óta esedékes török betörés elhárítására.¹⁰ Később, az ún. tizenöt éves háború (1593–1606) idejére már bevett szokássá vált a harangok elhurcolása; visszaadásukról utóbb az 1614-es medgyesi és az 1615. évi gyulafehérvári országgyűlés rendelkezett.¹¹ Hasonló szellemben intézkedett az „eltévesztett vagy idegenedett harangok állapotjáról” az 1653-ban kiadott erdélyi törvénygyűjtemény, az *Approbatæ Constitutiones* is.¹²

Erdélyi települések és templomok, velük együtt harangok hosszú sorának pusztulását hozták az 1657-et követő szomorú esztendő. II. Rákóczi György katasztrofális kimenetelű lengyel hadjáratát 1658-ban a nagyvezír parancsára Erdélybe nyomuló tatárok inváziója követte. A legfájdalmasabb veszteség Gyulafehérvár felégetése, székesegyházának és nyolc középkori harangjának elpusztítása volt.¹³ Nagyvárad 1660. augusztus 27-én jutott Ali pasa kezére. A várba bevonuló török sereg zsákmányául estek a 14. századi bronz királysobrok mellett – többek között – a váradi harangok is, melyeknek összetört darabjaiból a tö-

Erdélyi települések és templomok, velük együtt harangok hosszú sorának pusztulását hozták az 1657-et követő szomorú esztendő. II. Rákóczi György katasztrofális kimenetelű lengyel hadjáratát 1658-ban a nagyvezír parancsára Erdélybe nyomuló tatárok inváziója követte. A legfájdalmasabb veszteség Gyulafehérvár felégetése, székesegyházának és nyolc középkori harangjának elpusztítása volt.¹³ Nagyvárad 1660. augusztus 27-én jutott Ali pasa kezére. A várba bevonuló török sereg zsákmányául estek a 14. századi bronz királysobrok mellett – többek között – a váradi harangok is, melyeknek összetört darabjaiból a tö-

⁹ *Omnes campanas de ecclesiis et monasteriis deposuerunt et in Danubium submerserunt, aliquas etiam asportaverunt*, Gyöngyösi 1988. 177.

¹⁰ 1538. szeptember 16.: *eodem die dedi bibales fabris lignariis, qui campanam ad s. Bartholomaeum desumpserunt asp. 30*; szeptember 18.: *Nicolaus Chyzzar ad Herman, Prasmar, Zenthpether, Botfalwa, Földwar, Weremart, Monyoros et Hewltwyn misso, ut ad mandatum regiae maiestatis campanas desumant seu deponant [...] asp. 12, [...] genero ipsius Thyma ad Wjdembach, Nayerstatt, Rosnyo, Wolkan et Czaydinum misso eadem de causa, expensae asp. 8*; szeptember 20.: *[...] pro convocacione provinciae, ut campanas de turribus et campanilibus deponerent secundum mandatum regiae maiestatis asp. 12*, Rechnungen Kronstadt II. 578.

¹¹ 1614: *Mivelhogy az mostani romlásban az harangokat sok helyekről elvitték, méltónak ítéltük, hogy azokat vagy székelységen vagy százságon vagy egyéb helyeken megtalálhatják, megadassanak; az [kik] pedig pénzen váltották volna meg, azoknak pénzek megadassék, megbizonyítván, mint vötte meg; ha kik pedig nem akarnák, sine contentatione tartozzanak az után megadni*, EOE VI. 419; 1615: *Noba ennek előtte is ez elmult disturbiumokban az elveszett harangok megadása felől végeztük vala, hogy az bol megtalálhatnak, megadassanak, végeztük, hogy ebben az elébbi articulus observáltassék*, EOE VII. 256.

¹² *Approb. Const. III. 24*; Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen: *1540–1848. évi erdélyi törvények*. Bp 1900. 98.

¹³ *...minekutána mindent feldúltak, prédáltak volna, a tornyokból minden harangokat, az Isten népének s keresztyénségnek nagyon való jádzására s csúfoltatására rettenetesen megvonván, annakutána mind a két torony alá [...] a csúnya kegyetlen pusztító nép az egyházbeli székeket behordván s tüzet vetvén alája, minden egyházakat, tornyokat, azokban levő együtt majd ballatlan szép harangokkal, órákkal [...] porrá és hamuvá tevék*, Szalárdi 1980. 438–439; *Immár a töményteni pogányság mind a várban s mind a városban benne lévén [...] tüzet vetének, és azokkal együtt tornyokat (melyekben gyönyörűségess szavú szép öreg 8 harangok valának), szép collegiumot, scholát és ama megbecsülhetetlen pénzt érő drágalátos nagy bibliotékát mind porrá, hamuvá tevék [...]*, Enyedi István II. Rákóczi György veszedelméről, 1657–1660. In: Mikó 1858. 272.

rök utóbb ágyút öntött.¹⁴ 1661-ben Ali pasa, 1662-ben Kucsuk Mehmed jenei bég hadjárata söpört végig Erdélyen. A szájhagyomány szerint ekkor veszett el a magyarberkeszi református egyház harangja¹⁵ és ugyanekkor vett 30 forintért egy kis harangot a székelymosoni gyülekezet.¹⁶

A brassói nagytemplom öt középkori harangja békeidőben, az 1689-es nagy tűzvészben semmisült meg,¹⁷ Nagyenyed „három szép harangja” 1704-ben pusztult el, amikor a várost Tige császári ezredes csapatai felgyújtották. A tűzben megolvadt harangok ércdarabjaiból még ugyanazon évben egy kis harangot öntöttek.¹⁸

Az elmondottak tanulsága, hogy Erdélyben a középkori harangállomány a 18. századra már súlyos veszteségeket szenvedett, a török hódoltság alá jutott megyékben pedig úgyszólván megsemmisült. A fennmaradt darabokra mint becses, de olvashatatlan feliratú régiségekre már nemcsak az egyházi leltárak készítői, hanem a 18. század végének tudósai is felfigyeltek, nem utolsósorban a Magyar Nyelv-mívelő Társaság tudósítása nyomán.¹⁹ A korai közleményekre hagyatkozva egyik-másik harangon (pl. a jegenein vagy a marosvásárhelyin) még sokáig Arpád-kori feliratot vagy éppen a székely rovásírás szerencsésen fennmaradt ősi emlékét vélték felismerni a kutató utódok.²⁰

Kőváry Lászlótól tudjuk, hogy az erdélyi evangélikus egyház 1847-ben körlevelet bocsátott ki, melyben az egyházközségektől bekérte a régi harangok feliratát.²¹ Valószínűleg ezzel a gyűjtéssel függ össze, hogy a cikmántori – azóta elpusztult – harang feliratáról éppen ebben az évben készült gondos ceruzarajz, mely utóbb a helyi evangélikus

parókiáról Thaly Kálmán közvetítésével Rómer Flóris gyűjteményébe jutott (l. alább).

A 18. század elejétől az 1848-as forradalomig nem érte háborús pusztítás az erdélyi harangállományt. Ekkor is csak Erdély bizonyos részein gyűjtöttek be harangokat ágyúöntésre. A legnagyobb áldozatot a Székelyföld, mindenekelőtt Háromszék hozta, ahol számos harangot ajánlottak fel a Gábor Áron irányításával működő kézdívasárhelyi és sepsiszentgyörgyi ágyúöntőde számára. Az itt előállított ágyúk – mintegy 70, kisebb kaliberű löveg – nemcsak beolvasztott harangokból, hanem öntöttvasból, valamint nagybányai és balánbányai réz felhasználásával készültek²²; mindezt tudva túlzásnak érezzük Orbán Balázs közlését, mely szerint Háromszékről 125, Marosszékről 93, Csíkból 56, Aranyosszékből 25 és Udvarhelyszékből 14 harangot áldoztak fel az önvédelmi harc céljaira.²³ 1848–1849-ben a harangok Kolozsvár környékén is veszélyben forogtak. Ez abból derül ki, hogy a forradalom leverése után egy kolozsvári újságközlemény falvak szerint felsorolta a beolvasztástól megmenekedett, visszaadandó harangokat.²⁴ A forradalom céljaira felajánlott vagy rekvirált harangok számára Brassóban is létesült gyűjtőközpont.²⁵ Az aradi várban egy nyomtatott jegyzék szerint még 1851-ben is 121 rekvirált harang várt tulajdonosai jelentkezésére.²⁶

Az első összefoglaló igényű, a hazai tudomány akkori szintjét messze meghaladó színvonalú harangtanulmány Friedrich Müller, a Lipcsében és Berlinben történelmet, teológiát és filológiát tanult tudós segesvári gimnáziumigazgató, utóbb evangélikus püspök tollából származik. Müller, aki átfogó gyűjtést végzett a Szászföldön és a Szé-

¹⁴ Evlia Cselebi keleties túlzással fogalmazott beszámolója szerint *Ali pasa [...] a fentebb említett szobrokat, csodálatos képeket, nébány ezer harangot és csengettyűt, a különféle mozsárágyúkat, a szépen kidolgozott ágyúkat és más hadiszereket [...] szekerekre rakatta és Pancsován át Belgrádba küldte*, Evlia 1904. 43–44.

¹⁵ Névkönyv 1883. 5.

¹⁶ Benkő 1868. 293.

¹⁷ Seewald 1853. 119.

¹⁸ P. Szathmáry 1868. 141–142.

¹⁹ „A Magyarok idejébéli Régiségek közé tartoznak: [...] Némely régi Harangokon való irások, millyenek a' Sáromberki, Makfalvi, Buzás Boczárdi, és kiváltképpen a' Maros-Vásárhelyi kissebb Harangon való, mellyet még eddig senki sem tudott el-olvasni”, A Magyar Nyelv-mívelő Társaság munkáinak első darabja. Szeben 1796. 139.

²⁰ A jegenei harang irreálisan korai évszámára Bartalis Antal helyi plébános közlése nyomán figyelt fel a tudományos közvélemény (Bartalis 1794. 5); a harang biztosan téves, 1252-es dátuma a következő másfél évszázad irodalmában bizonyosságként szerepelt, Felmer 1803. 33, Müller 1859. 205. és Kőváry 1892. 267. nyomán; a marosvásárhelyi harangot Kőváry László 12–13. századnak és rovásírásos feliratúnak vélté, Kőváry 1892. 267–268.

²¹ Kőváry 1892. 267.

²² Böződi 1969. 147.

²³ Orbán III. 178; közlését elfogadja Kisgyörgy 1995. 294.

²⁴ Kolozsvári Lap, 1849. december 21. (11. sz.); az adatért Jakó Zsigmondnak mondok köszönetet.

²⁵ Stoide 1971. 904.

²⁶ Patay 1977. 46; Patay 2000. 97.

kelyföld Segesvárhoz közel eső részén, kutatásait először a Verein für siebenbürgische Landeskunde 1858. évi szentágotai ülésén ismertette, a következő évben pedig nyomtatásban is közzétette.²⁷ Fél száz oldalas tömör munkája a mai napig alpműnek számít. Azzá teszi körültekintő, alapos gyűjtése mellett kora német irodalmának biztos ismerete is. Saját korszakhatárunkig (tehát 1560-ig) 118 harangot ismertet, köztük számos ma már nem létező darabot, melyekről csak az ő közléséből értesülhettünk.

Müller a legkorábbi erdélyi harangok feltűnését a 11–12. századra tette, és a keresztény magyarokhoz, illetőleg a szász betelepülők korai hullámához kötötte. Feltételezése ma is valószínűnek tűnik. A homályba vesző kezdeteket a Müller által legkorábbinak vélt három haranggal sajnos nem tudjuk megvilágítani. A bronzlemezből kalapált, ír és kontinentális analógiák alapján 12–13. századnak becsült szász kézdi harang ugyanis időközben elpusztult, a Müller-féle sematikus rajz²⁸ pedig önmagában keltezésre alkalmatlan. A jegegyei, állítólag 1252-ből való harangot Müller csak az irodalomból ismerte, és ennek alapján a legkorábbi datált erdélyi haragnak vélte. Bartalis Antal helyi plébános 1794-es leírása²⁹ ismeretében az azóta szintén elpusztult régi harangot (*antiquam campanam Annum MCCLII. Litteris Gothicis referentem, cum Insigni, ruditer licet sculpto Ciuitatis Cibiniensis*) természetesen nem keltezhetjük a 13. századra, hanem, nagy valószínűséggel, 15–16. századi öntvénynek véljük, hibásan leírt évszámmal. Nem jobb a helyzet a többször átöntött, utóbb szintén megsemmisült miklóstelki harang esetében sem, melynek antikva betűs, a 16. századi nagyrapolti és szilágysomlyói harangéval rokonítható feliratát arab számjegyeket is tartalmazó dátum zárja le. Ez utóbbit többféleképpen is értelmezhetjük, a Müller-féle, 1190-es olvasatot azonban teljes bizonyossággal elvethetjük.

A megmaradt, a 14. századtól rohamosan gyarapodó emlékanyagot Müller a *harangfeliratok* nyomán csoportosította: 1) felirat nélküli „korai” darabok, 2) különböző típusú gótikus majuszkulás, ille-

tőleg minuszkulás feliratú harangok, 3) „átmeneti stílusú”, valamint 4) antikva betűs emlékek. Ma már formálisnak tűnő, több téves elemet³⁰ is tartalmazó osztályozásának mindenképpen megvan az az érdeme, hogy a rokon feliratok alapján egymáshoz szorosan kapcsolódó darabokból harangcsoportokat határozott meg, és a feliratok, illetőleg betűtípusok segítségével felismerte több harang és bronz keresztelőmedence összefüggését is. Megállapította, hogy a 15. század közepétől már több erdélyi városban folyt harangöntés, és ezt számos erdélyi mesternévvel is alátámasztotta.

A szász kutatás, valamint annak mozgótereje, az evangélikus egyház érdeklődése a harangok iránt Müller tanulmánya után sem csökkent. G. D. Teutsch, aki bécsi és berlini tanulmányai eredményeként maga is lelkes régiségbúvár lett, püspökké választása (1867) után lelkészeitől „rövid egyház-régészeti közléseket”, valamint pacskolatokat kért, többek között régi harangokról is.³¹

A 19. század második fele erdélyi magyar helytörténeti kutatásának legjelentősebb alakja kétségkívül Orbán Balázs volt. Ő a Székelyföld bejárása során tanulmányozott tárgyi emlékek, nem utolsósorban régi templomok adataival bővítette a vidék addig csak kevéssé ismert történetét, a középkori harangok felkutatását pedig különösen fontos feladatának tekintette. *A Székelyföld leírása* köteteiben elszórtan közzétett gyűjtésének forrásértéke rendkívül nagy, a harangfeliratokról és díszítményekről ugyanis rendszerint rajzot készített, így számos elpusztult emléket csak az ő tudósítása nyomán ismerünk. Miként a székelykeresztúri és tarcsafalvi harang plakettjeiről készült eredeti ceruzarajzok³² bizonyítják, Orbán Balázs kitűnően rajzolt (vagy rajzoltatott); ezek még a rézmetsző torzítása után is elég részletgazdagok maradtak ahhoz, hogy a rajtuk látható betűtípusokat és plaketteket, elválasztójeleket a ránk maradt párdarabok analóg részleteivel azonosíthassuk.

Orbán a szó eredeti, nemes értelmében vett *amateur*, azaz műkedvelő volt, aki meglepő jártasságot mutatott a középkori feliratok terén, jól olvasta és általában jól is keltezte őket, a betűk és dí-

²⁷ Müller 1859.

²⁸ Uo. V. tábla 4.

²⁹ Bartalis 1794. 5.

³⁰ Legnagyobb, korunkig ható tévedése, hogy a 15. század végétől a 16. század elejéig terjedő időszakot felölelő, „átmeneti írású”, azaz korai humanista kapitálisokkal felírt harangcsoportba 14. századi, gótikus majuszkulás darabokat is besorolt. Ez utóbbiak 15–16. századi keltezését utóbb Balogh Jolán is átvette.

³¹ Teutsch 1872. 50–51.

³² Orbán 1971. 87. kép.

A székelykeresztúri harang plakettjei. Ceruzarajzok Orbán Balázs hagyatékából

szítmények jellegzetességei alapján pedig harangcsoportokra figyelt fel. A feliratokban előforduló német nevek és szavak alapján feltételezte, hogy e darabokat a Székelyföldre közel eső szász városokban öntötték.³³ Orbán osztályozása, ami nála kronológiai sorrendet is sugall, hasonlít a Müllerréhez: felirat nélküli, medaillonokkal díszített, valamint feliratos harangokat különböztetett meg. Ami közülük az első, legrégebbnek vélt csoportot illeti, az ide tartozó harangokat következetesen „hosszúkás, vékony”, „keskeny, hosszúkás”, „hosszú, idomtalan” alakúaknak írta le, és egyiküket (Nyárádszentanna) rajzban is bemutatta.³⁴ Tipológiai

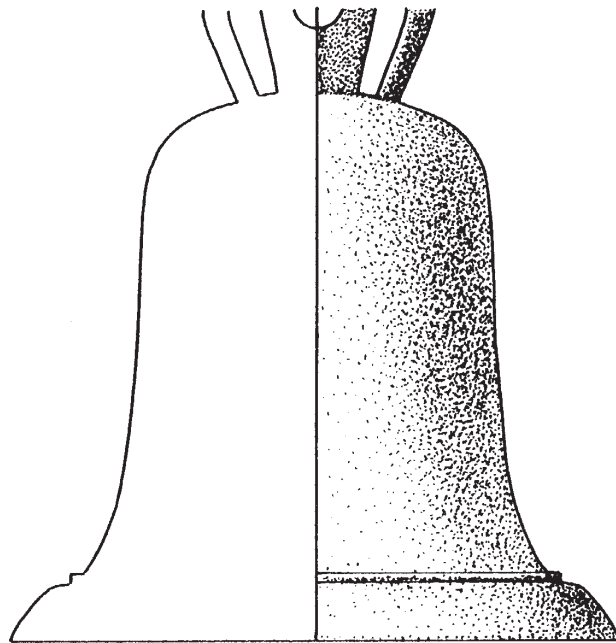
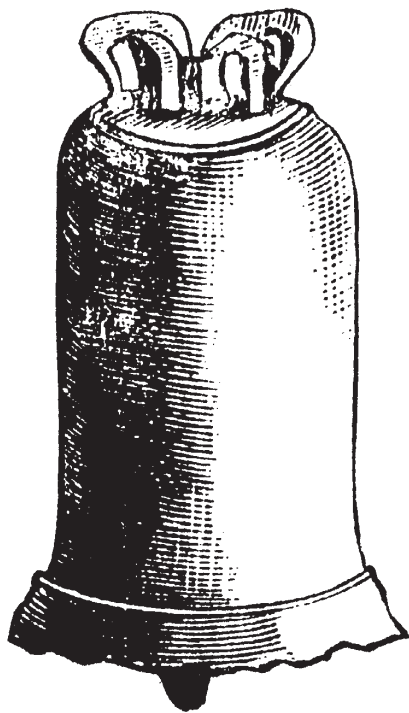
elképzelésére és az ezt alátámasztani hivatott rajzára máig hivatkozik a kutatás,³⁵ és csak helyszíni felméréseink során derült ki, hogy a felirat nélküli harangok – melyek a valóságban több, nem is egykorú csoportra oszlanak – méretei és arányai nem különböznek feliratos középkori társaik hasonló paramétereitől. *Idomtalanul hosszú* alakjuknak képzelet egyszerű tévedés tehát; valószínűleg emlékezet után készült vázlat nyomán keletkezhetett a nyárádszentannai harang rajza is.

Ez a rajz, összehasonlítva a szerencsénkre megmaradt haranggal, arányaiban és formájában is teljesen elhibázottnak bizonyult. Hasonlóképpen

³³ A szász városok meghatározó szerepéről a középkori erdélyi bronzöntésben: Meltzl 1892. 652.

³⁴ Orbán IV. 68.

³⁵ Vătăşianu 1959. 439–440, 405. ábra; Patay 1977. 6.

A nyárádszentannai harang Orbán Balázs-féle rajza és mai felmérése

téves rajzot közölt Orbán a marosszentannai harangról is.³⁶

Orbán Balázs székelyföldi anyaggyűjtését Erdély más vidékein és Erdélyen kívül a múlt század második felében, illetőleg a századforduló táján egyre-másra megjelenő megyemonográfiák részadatai egészítik ki. Egy-egy földből előkerült, régi harang mindenkor szenzációszámba ment (Béga-szentgyörgy,³⁷ Bulcs és Feketegyőrös³⁸, Kisgáj³⁹), ennek megfelelően a szakirodalomban és a tágabb nyilvánosság előtt egyaránt megemlékeztek róluk. A bulcsi harangnak különösen gazdag volt a sajtója. Az 1860-as években már felmerült, hogy a használaton kívüli középkori harangokat a Nem-

zeti Múzeum gyűjteményében kellene elhelyezni, „mert nincsen hivebb nézője és tanuja a lefolyt történetnek a harangnál”.⁴⁰

A kutatás rejtett szálát képviseli Rómer Flóris torzóban maradt gyűjtése. Rómer, aki egy nagy, sajnos megíratlanul maradt harangmonográfia⁴¹ tervét dédelgette, a régi harangok felkutatását lelkes, nyomtatásban is megjelenő felhívásai révén, a paptársak, tanítók, vidéki értelmiségiek adatszolgáltatása nyomán képzelte el, hogy a befutó adatok nyomán az egyes darabokat a helyszínen majd személyesen tanulmányozhassa.⁴² Miközben győri paptanárként rendszeresen járta a Dunántúl műemlékeit, megindította és szerkesztette a Győ-

³⁶ Orbán IV. 189.

³⁷ Egyveleg. ArchÉrt 4(1870). 237–238 (Béga-szentgyörgy Torontál vármegye nagybecskereki járásában feküdt, ma itüšte, Szerbia).

³⁸ Bulcs és Feketegyőrös irodalmát I. az Adattárban, I. 59. és I. 100.

³⁹ Milleker 1903. 96; Milleker 1910. 5; Milleker 1915. 86; Rámneanțu 1966. 60–61.

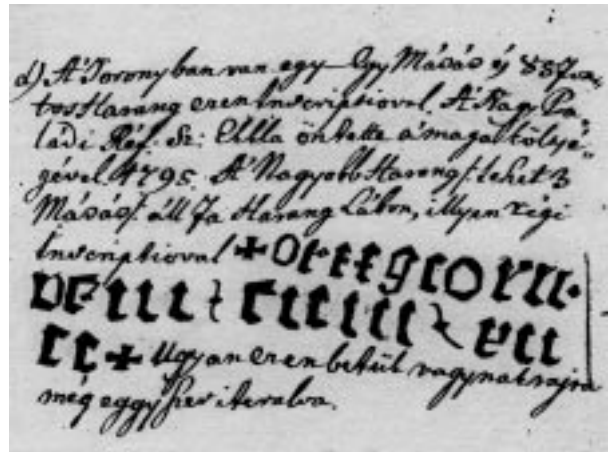
⁴⁰ K. M.: *A harangokról*. VU 10(1863). 17. sz. 150.

⁴¹ Fraknoi Vilmosnak Rómer Flóris fölött tartott emlékbeszéde azt sejteti, hogy e témáról Rómer nagyobb dolgozatot írt, melynek kiadását évről évre halogatta (Fraknoi 1891. 20). A Rómer-hagyaték azonban ilyen kiadatlan kéziratot nem tartalmaz, a ránk maradt harangfeliratok és jegyzetek pedig arról tanúskodnak, hogy a tudós pap – széles körű tájékozódása és számottevő anyaggyűjtése ellenére – nem jutott el a *Harangismeként* említett összefoglaló mű (Rómer 1864) megírásáig. Létezik viszont egy korai írása a csengők történetéről és használatáról: Rómer 1862.

⁴² „Nem tehetek róla; de az a furcsa természetem van, hogy az akármily hiányosan ledörzsölt írást többre becsülöm, mint a tudósan appetírozott és szépítő rajzolók által jellegéből kivetkőztetett metszetet, és ha a világ legnagyobb tekintélye is ír valamit, ha lehet, a kérdéses tárgyat magam is szeretném látni, nem mintha tán mindig jobbat tudnék mondani, vagy benne újabbat fölfedezni, hanem, hogy mások után tanulhassak, és oly tekintélyek után indulva helyesen ítéleshsek. Ezt tán el lehet nézni oly embernél, kinek az a gyengéje, hogy saját szemével szeret látni” – írta Rómer Flóris az *Idők Tanújában* (Rómer 1863a).

ri Történeti és Régészeti Füzetek c. folyóiratot, melynek Harangposta rovatában idevágó kutatásait, levelezését és főként a beérkezett új adatokat ismertette.⁴³ Erdélyből is kapott adatokat; a Segesvár és Marosvásárhely között utazó Thaly Kálmán a cikmántori evangélikus parókián megszerzte a később elpusztult középkori harang feliratának még 1847-ben készült rajzát, és 1860-ban eljuttatta Rómerhez.⁴⁴ Ugyanő a csíkszenttamási római katolikus templom középkori harangjáról is hírt adott.⁴⁵

Már Pesten, a királyi katolikus főgimnázium igazgatójaként 1862 novemberében Rómer Flóris kiáltványszerű felszólítást írt *Néhány bizalmas szó a magyar harangtudomány érdekében (Magyarország papjaihoz, néptanítóiboz és harangöntőibez)* címmel, melyet több lapban is megjelentetett.⁴⁶ A felhívás részletesen szól arról, miként is képzelte el szerzője a magyarországi harangállomány, valamint a harangöntés adatolását és igényes feldolgozását, ezért legfontosabb gondolatait jegyzetben idézzük.⁴⁷ Áttekintve Rómer Flóris hagyatékát, kitűnik, hogy a programadó cikke igen szerény és meglehetősen változó értékű-jellegű adtmennyiség beküldése volt a válasz, Erdélyből pedig úgy-

A nagypaládi harang háromszor ismétlődő *O rex glorie veni cum pace* felirata a Tiszántúli Református egyházkerület 1825. évi inventáriumában

szólván semmi sem érkezett. Ritka kivételként a farnasi református templom 1475-ben öntött harangjának rajzát és feliratát Fehér György lelkész postázta Pestre,⁴⁸ továbbá Torma Károly tudósított a dési harangról 1863. március 3-án.⁴⁹ Az erdélyiek hallgatását Rómer az Idők Tanújában rendszeresen megjelenő harangcikkei egyikében szóvá is tette. Panaszára Veszely Károly, a gyula-

⁴³ Fraknói 1891. 12–15; Sódor 1980. 1–2.

⁴⁴ OMvH Rómer-hagyaték, XXXVII. csomó.

⁴⁵ OMvH Rómer-hagyaték, XXXVIII. csomó, 636/75.

⁴⁶ Rómer 1862a.

⁴⁷ „Pár éve annak, hogy honunkban a harangoknak különös figyelmet szenteltem, és gyakori régészeti kirándulásim alkalmával mindenhol, sokszor életveszély közt is kerestem adatokat »Harangtudományunkhoz«. [...] hogy kitűzött munkámhoz legtöbb adathoz juthassak, első tervem az volt: megkérni a püspökségek és a szuperintendenciák által az esperességeket, hogy a kerületjeikben létező vagy egyedül a vizitációkban és liber-memorabiliumokban említett harangok felirataihoz juthassak. – Azonban ezen hosszab út és némi alkalmatlankodás helyett jobbnak látom egyenesen a magyar papokhoz, valamint a vidéki tanítói karhoz folyamodni valláskülönbség nélkül, kérvén őket barátságosan, de egyszersmint sürgetőleg, szíveskedjenek a környékükön létező régibb harangok alakját, valamint a felírásokat híven betűről betűre leírni, őket felmérni, sőt a rajtuk levő képeket is feljegyezni, s mindezeket mihamarább velem közölni, hogy szándékolok munkámat, melyhez az adatokat régóta gyűjtöm, nemzeti irodalmunkhoz méltóan közrebocsáthassam. [...] Hallom, hogy Lugossy tanár úrnak jelentékeny gyűjteménye van harangfeliratokból; Ipolyi már régen gyűjti azokat a haza minden vidékén; a régiek közt Mocsáry kíséré azokat Nógrád megyében kitűnő figyelemmel, bár nem mindig legszerencsésebb olvasással; amiért szükségem, hogy már egyszer összeállítva, rendszerezve, tudományilag mutassuk be az olvasó közönségnek [...] Nem csak a harangok mértékeit, rajzait, feliratait fogadom köszönettel, de a rájuk vonatkozó népmondákat, regéket, történeti adomákat, valamint a harangöntők neveit, működésök színhelyeire vonatkozó tudósításokat is, melyek városi jegyzőkönyvekben, krónikákban elszórvák, kérem, szíveskedjenek velem közölni; a közlő urak neveit lelkiismeretesen halálal fogom közzétenni. Nincsen falu vagy puszta, melynek igénytelen templomában, kápolnájában vagy éppen haranglábán valami érdekest találni nem lehetne, és többnyire éppen ott akadunk a legnagyobb ritkaságokra, hol azokat legkevesebbé keressük.

A latin és német feliratú régiek közé sorozom azokat, melyek 1650-ig terjednek, a magyar feliratúakat 1700-ig veszem fel. Kívánatos azonban, hogy legújabb ideig kísérjük figyelemmel ezen művészetet, és határozzuk meg, hazánk mely vidékére terjedtek és terjednek ki rendszeresen a harangműhelyek öntvényei. [...] Hol bajos az olvasás, rajzbeli, lehetőleg leghűbb másolatot kérek, vagy csattantatot (Abklatsch), mely így készülhet: kissé nyirkos, merített írópapír puha kefével veretik a harang betűihez vagy rajzaihoz; midőn ezek alakja határozottan éles, látható, a papír vékonyan bekenetik lisztből készült péppel, és új papírszalaggal ragasztatik be, ezt kétszer-háromszor lehet ismételni, – megszáradván a papír, a lenyomat biztosítva van, visszásan, de híven adja vissza az írást vagy képet, – a többi azután az én dolgom. Rövidebb, bár nem annyira biztos azon mód, melyet gyerekek a krajcár másolásánál (dörzsölés által) használnak. [...] Ezen kérésem nem csak a magyar vidékekre szól, szól ez Magyarország akármely nyelvű községéhez – mert azon korban, mely engem legjobban érdekel, még a nyelvkülönbség nem idegenítette egymástól a testvéreket. Azért kérem akármely nyelvű, irányú vagy bármely vidéken megjelenő hírlapok tisztelt szerkesztőit, szíveskedjenek kérésemet fölvenni, és fölszólításomat a legtávolabbi falucska papja vagy tanítója kezéhez el is juttatni. – Fogjunk hozzá igazán egyesült erővel, ismerjük meg legalább e tekintetben műemlékeinket, mielőtt tűzvész által elvesznek, vagy művészetünk örök veszteségére átöntetnek. Egy toronyba való felmászás, főleg azok részéről, kik ezt anélkül is mindennap teszik, egy rövid levél írása nem a világ; – tudományosságunk emelésére már nagyobb áldozatokat is tett a magyar.”

⁴⁸ OMvH Rómer-hagyaték, XLI. csomó, 668/33–34.

⁴⁹ OMvH Rómer-hagyaték, XXXIX. csomó, 651/27.

1663 MAROS SZEK BEN NAGY ERNIE

VNITARIA ECCLESIA HARANGYA!

A nagyernyei harangfelirat (1663)

fehértvári római katolikus gimnázium igazgatója válaszolt,⁵⁰ aki szerint Friedrich Müller fentebb már idézett, terjedelmes cikkében olyan kimerítően tárgyalta Erdély középkori harangjait, hogy új adatra már csak elvétve lehet találni; nyílt levelében Veszely maga is csak néhány újkori harangfelirattal egészíthette ki Müller gyűjtését. Azt természetesen meg sem említette válaszában, hogy pár évvel korábban megjelent nagy egyháztörténeti munkájában már számos írott adatot tett közzé e témakörben is.⁵¹ Utóbb az atyhai harang leírásával tett kollegiális gesztust Rómernek.⁵²

Rómer Flóris viszontválasza⁵³ szép példája annak, miként vezethet tudományos vita baráti kézfogáshoz. Ugyanakkor világosan kiderül belőle, hogy a „magyar harangtan” megírásának romantikus tervéhez Rómernek nemigen sikerült hasznosítania Müller dolgozatát és a zömmel szász öntők műhelyéből kikerült erdélyi harangállományt,⁵⁴ mivel – mint írta – „egyrészt a katolikusok kezében lévő harangokra, másrészt pedig leginkább a magyar feliratúakra” számított. Még nem tudhatta, hogy Erdélyben sincsenek magyar feliratú középkori harangok; az egyik legkorábbi, a nagyernyei egyház 17. századi harangfelirata Kiss Bálint jóvoltából jutott el Rómerhez.⁵⁵

Érdemben azt a lehetőséget sem mérlegelte, hogy a katolikus egyház kevés középkori harangja, miként a többi felekezeti is, Erdély nyugati pe-

remétől eltekintve, nem magyar öntők kezéből, hanem zömmel szászöldi mesterektől származik, ezért arra sem gondolhatott, hogy a kérdés kulcsát – miként ezt már Müller felismerte – az erdélyi evangélikus egyház gazdagabb harangállománya jelentette és jelenti ma is.

Rómer talán olyan emlékekben reménykedett, mint a szilágyosmlyói középkori harang (I. 355/1525), amely függetlennek látszott Müller erdélyi csoportjaitól, évszámát pedig egy gyenge másolat nyomán akár 1425-nek is lehetett olvasni. Mindennek kapcsán Rómer igen figyelemre méltó megjegyzéseket tett az arab számjegyek korai használatáról.⁵⁶

Rómer gyűjtőmunkájában valamelyes fordulatot az 1864. évi marosvásárhelyi régész vándorgyűlés hozott. A pesti régészprofesszor ekkor járt először Erdélyben tudományos körúton; szerencséje megóvta attól, hogy a Marosvásárhely közepében fekvő Körtvélyfája református templomában harangnézés közben tettelesen is bántalmazták a katolikus templomfoglalástól tartó helybéliet,⁵⁷ de ez a kellemetlenség sem vette el a kedvét a további kutatástól. A marosvásárhelyi találkozáson és az azt követő kirándulások során számos erdélyi ismerősre tett szert, akik utóbb lemásolt feliratokkal kedveskedtek neki. Az algyógyi református templom harangfeliratát Györffy Károly,⁵⁸ az alsójárait Kemény József rajzával Torma Ká-

⁵⁰ Veszely 1863.

⁵¹ Veszely 1860. passim.

⁵² Veszely Károly 1863. március 3-án kelt levele: OMvH Rómer-hagyaték, XXXIX. csomó.

⁵³ Rómer 1863a.

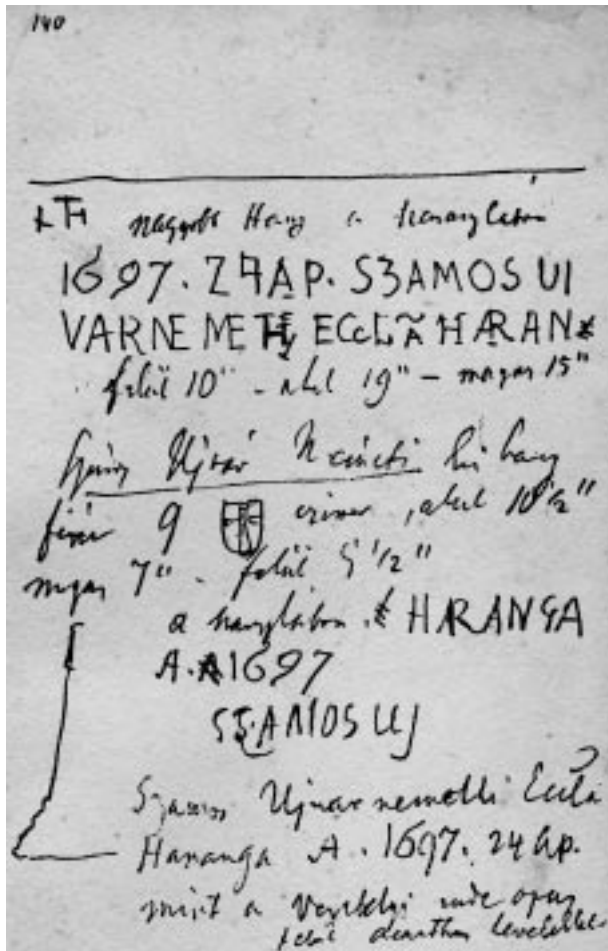
⁵⁴ „Igaz, hogy az említett jeles értekezés mindenesetre nagy hézagot pótol – de a magyar harangtanra úgy hiszem, mégis igen kevés adatot szolgáltat”, Uo.

⁵⁵ 1663 MAROS SZEK BEN NAGY ERNIE VNITARIA ECCLESIA HARANGYA, OMvH Rómer-hagyaték, XLI. csomó, 668/94. Kiss Bálint ceruzarajza.

⁵⁶ „Az évszámokban összpontosul minden nehézség, melyet a harangöntők tudatlansága, önkénye, betűik hiányos volta és egész készülékük kezdetlegessége a tudományos kutató elébe gördít. Ezen nehézségek kora a XV-ik század vége és a XVI-ik első fele; melyekben tudniillik az arabs számok nyilvános emlékeken divatba jöttek. Azon számos harang, mely rossz másolatok következtében a XI-ik vagy XII-ik századnak tulajdonítatik, többnyire a XVI. századból való, már csak azon oknál fogva is, mivel az arabs számok között éppen az ötös az, mely a [korai – B. E.] alakjától – (ez leggyakrabban egyesnek tartatott) – majd minden betűn és ide-oda hajló vonalakon keresztül minden törvény nélkül barangol, míg a XVI-ik század második felében mai alakjában megállapodik”, Rómer 1864. 21.

⁵⁷ Névkönyv. 1892. Kolozsvár 1892. 44; I. Adattár, I. 174.

⁵⁸ Rómer 1865a.

A szamosújvárnémeti harang (1697). Részlet Rómer Flóris jegyzet-füzetéből

roly, a kerelőszentpáli római katolikus templom harangfeliratának jó minőségű tusrajzát 1864. július 23-án Bíró Farkas küldte el Rómernek,⁵⁹ ismeretlen személy Rómer módszerével pacskolatot készített a körtvélyfáji harang díszítményeiről,⁶⁰ Kiss Bálint 1864. október 27-én a magyarigeni, előtte valamivel a nagyernyei harang feliratának rajzát juttatta el Pestre⁶¹ nagy szerencsénkre, mivel e harangok, a kerelőszentpáli és a körtvélyfáji kivételével, azóta mind megsemmisültek. Közlebről meg nem határozható időben Ipolyi Arnold haranggyűjtése is Rómerhez került.⁶²

⁵⁹ OMvH Rómer-hagyaték, XL. csomó, 670/107–108.

⁶⁰ OMvH Rómer-hagyaték, XL. csomó, 670/165.

⁶¹ Magyarigen: OMvH Rómer-hagyaték, XXXVIII. csomó, 636/6–10; Nagyernye: XLI. csomó, 668/94.

⁶² Ipolyi Arnold saját gyűjtését vagy annak egy részét idővel Rómer Flórisnak ajándékozta, egy Rómernek címzett szakadt boríték tanúsága szerint: „Ipolyitól Harang s más holmi” (OMvH Rómer-hagyaték, XL. csomó, 670/212).

⁶³ Rómer 1865.

⁶⁴ „Olyan országban, melyben egy *ultimátum* után, egy év lefolyása alatt alig nyerhetek a régiségek barátaitól elvéve egy-egy tudósítást, munkám, ha kijön is, nagyon hiányos leend, mert meg vagyok győződve, hogy ha az egész országot faluról falura be nem barangolom, Magyarország érdekesebb harangjainak nagyobb részét ki nem adhatom”, Rómer 1865a.

⁶⁵ Gerecze 1906. passim.

A szórványosan beérkező harangadatok mennyiségével Rómer a legkevésbé sem volt elégedett. 1865-ben „ultimátum”-ot intézett a tudományos közvéleményhez, melyben még a satírozás és mérés módját is pontosan leírta,⁶³ mintha csak technikai okai lettek volna annak az általános érdektelenségnek, ami végül is kedvét szegte, hogy nagy tervét véghezvigye.⁶⁴

A Rómer-hagyaték harangrajzait, továbbá a századelőig terjedő, elszórt harangirodalmat Gerecze Péter műemlékjegyzéke sorolja fel.⁶⁵

További hasznos adatokat köszönhetünk a 19. század második felében helytörténészkedő tudós szász lelkészeknek és paptanároknak (Karl Fabritius, Michael Salzer, Rudolf Theil stb.), akik már hivatásuknál fogva is különös figyelmet fordítottak a harangokra.

F. W. Seraphin 1907-ben a brassói keresztelőmedencének szentelt önálló dolgozatot, benne a Fekete-templom keresztelőmedencéjének mindmáig legrészletesebb, rajzokkal és fényképpel jól illusztrált leírásával.

A századelő erdélyi szász kutatásának legjelentősebb alakja Viktor Roth volt, aki az erdélyi németek középkori művészeti hagyatékát feldolgozva a bronzművesség emlékeire is nagy figyelmet fordított. A harangöntés középkori történetének megírásakor Müller alapmunkájára támaszkodott. Változtatás és helyszíni ellenőrzés nélkül átvette Müller nézeteit a legkorábbi erdélyi harangokról (Jegenye, Miklóstelke, Szász-kézd), amiként a középkori harangállomány bemutatását is szorosán Müllerre hagyatkozva végezte. Munkájának szemléleti érdekessége, hogy írásaiban kiemelt hangsúllyal szerepel a középkori erdélyi szász mesterek és művészek állandó és folyamatos német kapcsolatainak kérdése. Az egyébként reális felismerés Rothnál preconcepcióvá torzult, amikor feltételezte, hogy a középkori mesterek jelentős része bevándorló volt. A sors iróniája, hogy érvelésének legjelentősebb pillére, a nagyszzebeni harangon olvasható *Johan-*

nes de Wertheim mesternév olvasási hibának köszönheti létét.

Roth új eredményei elsősorban a keresztelőmedencékhez kapcsolódnak. Neki köszönhetjük a kilenc erdélyi bronzmedence első, részletes leírását, amit kronológiai sorrendbe helyezett belső csoportok felállításával egészített ki. Feltételezte, hogy az „erdélyi ércöntők németországi vándorlásai alatt ismerkedtek meg későbbi munkáik mintáival”, a német irodalom, mindegyik előtt Albert Mundt monográfiájának tanulmányozása során ugyanakkor kénytelen volt beismeri, hogy a jellegzetes kehely alakú erdélyi medencékhez a brandenburgi keresztelőkút kivételével nem sikerült meggyőző németországi analógiákat találnia.⁶⁶ Jó párhuzamot a felvidéki keresztelőmedencékben látott, így feltételezte, hogy megformálásuk ma még ismeretlen „öszönzés” nyomán „magyarországi öntőműhelyekben működő szellemi szerzőre vezetendő visza”.⁶⁷ Korábbi vélekedésekkel ellentétben⁶⁸ Roth meggyőzően bizonyította, hogy e keresztelőmedencék erdélyi szász műhelyekben készültek.⁶⁹ Hasonló eredményre jutott utóbb A. Reitzenstein is.⁷⁰

Az erdélyi római katolikus egyház középkori harangjairól 1911-ben jelent meg rövid ismertetés.⁷¹ A kutatástörténet külön színfoltját jelenti a geológus Halaváts Gyula (1853–1926) munkássága. Halaváts Myskovszky Viktor,⁷² Mihalik József⁷³ és Kemény Lajos⁷⁴ Kassa környéki, valamint Pajdussák Máté⁷⁵ szepességi kutatásaival egy időben Dél-Erdélyt járta, és geológiai felvételei mellett számos középkori templom leírását készítette el, különös tekintettel harangjaikra.

⁶⁶ Roth 1908. 18; Roth 1913. 1–2.

⁶⁷ Roth 1913. 1–2.

⁶⁸ F. W. Seraphin a helyi szóhasználat nyomán még 1907-ben is úgy vélte, hogy a brassói keresztelőmedence Brassóba bevándorolt, talán konstantinápolyi (!) mester műve lehetett, Seraphin 1907. 169.

⁶⁹ Roth 1908. 10–19; Roth 1913. 1–2; Roth 1914. 71–74.

⁷⁰ Müller–Reitzenstein–Rosemann 1934. 44.

⁷¹ Gyárfás 1911.

⁷² Myskovszky 1871.

⁷³ Mihalik 1897; Mihalik 1898.

⁷⁴ Kemény 1903.

⁷⁵ Pajdussák 1907; Pajdussák 1909.

⁷⁶ Patay 1963. 32–33.

⁷⁷ A gyulafehérvári ref. esperesség területén összeírt 45 harang közül 1917. március 7-ig 24-et (53,3%) rekviráltak (EREI lt 4/I⁶/1915^v); ez a szám az 1917-es év újabb rekvirálási hulláma nyomán még emelkedhetett.

⁷⁸ VKM 2210/1915. március 5.

⁷⁹ VKM 2565/1915. április 29.

⁸⁰ A VKM 7424/1915. sz. leiratából az is kiderül, hogy történeti ér-

Az első világháború addig sohasem látott méretű rekvirálásai során, Patay Pál becslése szerint⁷⁶, a magyarországi harangállománynak mintegy 55–60%-a megsemmisült.⁷⁷ A közhiedelemmel ellentétben nem ágyúöntésre kívánta a hadvezetés felhasználni őket, mivel hosszú ideje már kizárólag acélágyút használt valamennyi európai hadsereg, hanem a hatalmas iramú lőszergyártás igényelt egyre több színesfém. Ennek érdekében a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) 1915 márciusában bizalmas leiratot küldött az egyes egyházi főhatóságokhoz, melyben arra kértek választ, vajon az egyházak megfelelő ellenérték fejében mennyi vörösréz tárgyat tudnának a hadvezetés rendelkezésére bocsátani.⁷⁸ A kérdést püspöki körlevelek továbbították az esperesekhez. Alig futottak be – szokás szerint hiányosan – az esperesi jelentések, amikor újabb leirat érkezett a VKM-től, mely felszólította az egyházi főhatóságokat, hogy az alájuk tartozó intézményekben fémgyűjtést kezdeményezzenek, „főleg a sárga és vörösrézből, ónból, ólomból vagy ezek ötvözetéből készült tárgyak [...] jönnek tekintetbe”.⁷⁹

Jóllehet egyik rendelet sem említ (még) harangokat, kétségtelen, hogy a hatóságok a rézedény- és színesfémhulladék-gyűjtés mellett már ekkor számítottak az egyházközségek önkéntes felajánlására,⁸⁰ a fennmaradt iratokból ítélve nem is alaptalanul.⁸¹ A sepsi református esperesi hivatal első felbuzdulásában azt kérte a püspökségtől, hogy minden egyházközsége egy-egy harangját beszolgáltatthassa a háború céljaira, az egyházkerület határozata azonban meggondoltabb cselekvésre utasította.⁸² A tiszántúli ref. egyházkerület

tékű harangok átadására ekkor még nem tartottak igényt: „A XIX. századnál régibb keletkezésű fémtárgyak egyáltalán nem küldhetők be ...”

⁸¹ 1915. május 6-án a szamosújvári ref. egyház presbitériuma megszavazta, hogy „az egyháznak egy használaton kívüli, kb. 20–25 kiló súlyú, fenn likas, 1646 A. D. számmal és betűvel ellátott kis harangja, mely a régi leltárba soha nem volt felvéve, s amelyet állítólag a múlt század 60-as éveiben vagy a 70-es évek elején a lónai grófné ajándékozott, s amely az orgona kórusa alatt egy szegletben használatlan állapotban van [...] hadi célokra ajándékozottassék”, EREI lt 20/I⁶/1915.

⁸² „A használaton kívüli és műemlék jellegével nem bíró harangoknak hadi célokra való átengedését elvileg engedélyezzük [...] Ott, ahol három harang van, s egyik nehézség nélkül nélkülözhető, a harmadiknak, tehát egynek átengedéséhez is esetről esetre adandó igazgatótanácsai engedély alapján helye lehet”, EREI lt 19/I⁶/1915. A szászrégeni reformátusok maguktól is észbe kaptak: miután 1915. november 21-én mindkét harangjukat felajánlották, 1916. július 25-én már azért kérik a felmentést, mert „a torony lebontása nélkül a harangok nem szedhetők le, így lévén eredetileg a torony építve”, EREI lt 12/I⁶/1915^{III}.

több esperességében a rézgyűjtés általában siralmas eredménye arra ösztönzött számos egyházközséget, hogy a néhány kilónyi összegyűlt réztárgyat harangjai korai feláldozásával gyarapítsa.⁸³ Ez a sietség – minden hazafias jószándéka ellenére – mai szemmel nézve tragikusan naiv és elsietett volt, mivel 1915 nyarán a VKM új leirata már a nélkülözhető harangokról való lemondásra kérte az egyházakat,⁸⁴ és igényként merült fel a teljes harangállomány összeírása is.⁸⁵ A tiszántúli ref. egyházkerületben elrendelt összeírás szempontjai arra utalnak, hogy a kulturális kormányzat igyekezett az egyházaknak lehetőséget nyújtani a régi harangok mentesítésére.⁸⁶ Nem a kultuszminisztériumon múlt, hogy nem így történt.

Kutatásaink negatív eredménye, hogy a vizsgált egyházi levéltárakban nem sikerült a korai, csak hivatkozásokból ismert harangösszeírások nyomára bukkanni. Mindez azt a gyanúnkat erősíti, hogy tragikus kimenetelű mulasztás történetett ekkor, amennyiben több egyház is elhanyagolta történeti értékű harangállományának részletes felmérését, valamint energikus mentesítését, és e mulasztást utólagos intervenciókkal már csak ritkán sikerült korrigálni. Része lehetett ebben a vezetői lojalitásnak vagy háborús túlbuzgóságnak⁸⁷ éppúgy, mint az egyházközségek tájékozatlanságának, amit tetézett, miként ma is, értékeik hiányos ismerete és nyilvántartása. Bárhogyan is történt, a mentesítés törvény-

adta lehetőségének elmulasztása esetről esetre megbosszulta magát.

Maga a katonai rekvirálás, pontosabban annak első hulláma, a hadügyminisztérium 8/HB oszt. 3380. sz. leirata nyomán 1916 augusztus–szeptemberében kezdődött. Tavaszi előkészítése során a kultuszminisztérium 4316/1916. sz. körlevelével (kelt 1916. március 21-én) megerősítette, hogy a katonai parancsnokságokhoz átküldött kimutatásokon megjelölték a régi, el nem szállítható harangokat.⁸⁸

A harangbegyűjtést az illetékes katonai parancsnokságok – esetünkben a kassai, temesvári és nagyszombati katonai parancsnokság – építészeti osztálya végezte. Elvben ekkor még csak az ingyen vagy térítés fejében felajánlott harangok leszerelése lett volna a feladatuk, ám mire munkához láttak, a hadvezetőség az önkéntes felajánlást és annak eredményét már nem tartotta elégségesnek. Július 24-én az Országos Hadsegélyző Bizottság a harangok átengedésére szólította fel az egyházakat, ugyanezt ismételte meg az illetékes katonai parancsnokságok július 29-i leirata is.⁸⁹ Mindez lehetővé tette a katonai hatóságok számára, hogy eredeti megbízatásuknál szigorúbban járjanak el, és ne a felajánlott, általában legkisebb harangot fogadják el. A kiküldött katonák gyakran akkor is a nagyharangot szerelték le, amikor az mentességet élvezett volna (pl. a küüllői ref. egyházmegye területén Bethlenszentmiklóson és Küüllőváron, a nagysajói esperességben Nagysár-

⁸³ A bihari esperes 1915. április 18-i jelentése (Tiszántúli Ref. Egyházkerület levéltára, Debrecen, Püspöki Hivatal iratai, 2043/1915) arról szól, hogy jelentéktelen mennyiségű úrvacsorai kelyhen és kannán, illetve a hívek rézüstjein kívül Ártánd két, Biharkeresztes egy, Biharszentjános három, Dancsháza egy, Élesd három, Fugyivásárhely egy, Rév egy harangot ajánlott fel.

⁸⁴ Az irat a tiszántúli ref. püspökségre 1915. augusztus 21-én érkezett, l. Püspöki Hivatal iktatókönyve, 4088/1915.

⁸⁵ „Most, hogy a háború érdekében össze kellett írni és föl kellett ajánlani harangjainkat, a főt. püspök úr összeíratta összes harangjainkat.” Unitárius Közlöny 28(1915). 11. sz. 206.

⁸⁶ A kilencpontos kérdőívből a következőket idézzük: „5) [...] a régebbi harangoknál azok készítésének időpontja. [...] 8) Ha egyes templomban több harang van, annak megjelölése, hogy melyiknek megtartására kívánnak súlyt helyezni. 9) Egyes harangok netaláni különös műértéke, az ezt indokló körülmények feltüntetésével és egyéb jegyzetekkel.” Tiszántúli Ref. Egyházkerület levéltára, Debrecen, Püspöki Hivatal iratai, a szatmári ref. egyházmegye esperesi hivatalának 1202/1915. sz. leveléből.

⁸⁷ Ilyen vonatkozásban lesújtó Baltazár Dezső debreceni református püspök állásfoglalása, amikor belenyugvára intette a harangjaitak mentesíteni igyekvő lelkészeket: „... a vezetésem alatti tiszántúli egyházkerületben levő harangokról készült, nagy munkát igényelt kimutatás alapján még a múlt év őszén előterjesztést tettem a nagymélt. Vallás és Közoktatásügyi Miniszter Úrnak – már csak ezért sincs módomban változtathatni, mert az egyházak a harangok megtartása felől annak idejében megkérdeztettek. Sajnos, hogy az így kifejezett kívánságoknak is csak a legkritikább esetekben s csak a hadviselés érdekei szolgálatával azonos esetekben tehettem eleget” (Tiszántúli Ref. Egyházkerület Levéltára, Debrecen, Püspöki Hivatal iratai, 2293/1916. április 19.); „... a jelen időkbén bármily áldozatot sem lehet soknak vagy feleslegesnek tudnunk, ma legkevésbé sincs módomban, hogy a hazának szükségeseiből bármily csekélységet legkevésbé is visszatarthassak. Ez annyival inkább is lehetetlen, mert az egyes kéréseknek meghallgatásával az elkészített terv és munkálat szenvedne olyan változásokat, melyek az egészet is könnyen feleslegessé tennék. De meg az áldozatok értékében ez idő szerint nem is mérlegelhetünk.” (Uo. 5404/1916. szeptember 5.)

⁸⁸ „...a legeminensebb vallási érdekek, valamint a művészeti, illetve történelmi műemlék szempontjából meghagyandó s így az átvétel tárgyát nem képező harangok zöld tintával vannak megjelölve. [...] Amennyiben egyes harangokról, amelyek felírásokat vagy öntési jegyeket tartalmaznak, lenyomatok vagy fényképfelvételek készítése kívántatnék, a katonai parancsnokságok képviselői utasítatni fognak, hogy erre az illető harang elszállítása előtt a lehetőségekhez képest alkalmat adjanak”, EREI lt 34^{II}/16/1915; a minisztérium utóbb is megerősítette a mentesítéskérés lehetőségét Kenessey Béla ref. püspöknek (6247/1916. 06. 15.), EREI lt 4^I/16/1915^{III}.

⁸⁹ Az iratokat a Tiszántúli Ref. Egyházkerület Püspöki Hivatalában 4656/1916, ill. 4739/1916. számmal iktatták.

Közzététel: 57 Vezetők részére		TÁVIRAT.			
		:= dringend := pp 12:=			
		baltazar puespöek d :=			
Címzett:		Továbbított:			
Küldő: 1065 Budapest, Páncs utca 10.		Küldés: 1916. 12. 27.		Küldés: 1916. 12. 27.	
Küldés: 1916. 12. 27.		Küldés: 1916. 12. 27.		Küldés: 1916. 12. 27.	
Küldés: 1916. 12. 27.		Küldés: 1916. 12. 27.		Küldés: 1916. 12. 27.	
" Oroshaza 1905.-22.-27 9/25. = m					
felesegemmel reformatus egyhaznak kozoesen ajandekozott					
harangok elvitele nekuenk elvisehhetetlen meltoztassek legalabb					
nagy harangok elvitelet megakadalyozni := Wizi sandor ="					
<p><i>Le-magyozok a jarmovalatol es kiderittem hogy minden a entitri elol megmaradt es a sem schesitnek de nem a helyi harangok meg. Amisblec.</i></p> <p style="text-align: right;"><i>Baltazar püspök</i></p>					

Távirat harangmentesítés ügyében, Baltázár Dezső debreceni református püspök válaszával, 1916

máson, a széki egyházmegyében Bethlenben),⁹⁰ és akadozott a harangok megmérése, valamint a rendelettel előírt jegyzőkönyvek kiadása is. Szórványos adataink ugyanakkor azt is sejteni engedik, hogy az egyházak sem álltak mindig a helyzet magaslatán. Kelemen Lajos, az Erdélyi Múzeum-Egyesület akkori titkára 1916. december 6-án kelt levelében az erdélyi református egyházkerületi Igazgatótanács segítségét kéri két olyan eset kapcsán, amikor a helyi egyházközségek felírat nélküli középkori harangjukat kívánták feláldozni, hogy újkori, de *körirattal és dátummal* rendelkező

másik harangjukat megmenthessék (Marosszentkirály, Nyárádszentanna). Kelemen Lajos – miután felsorolta a marosi egyházmegye középkori harangjait⁹¹ – az egyházi főhatóságot koncepciózusabb cselekvésre sarkallta: „Mivel az Erdélyi Református Egyházkerület egyházközségeiben ilyen ipar- és művészettörténeti becsű emlék ezen kívül még számos helyen van: tisztelettel kérjük a méltóságos és főtiszteletű Igazgatótanácsot, hogy ezek lehető megtartására és általában a XVII. század elejénél régebbi harangok lehető kímélésére legyen kegyes egyházközségeit nyoma-

⁹⁰ EREI lt 9/I⁶/1915^{iv}; 54/I⁶/1915^{iv} (A nagysajói esperes 1917. 01.17-én: „A katonai hatóságok a múlt évben csak Beszterce-Naszód megye területén fekvő Naszód, Beszterce és nagysajói egyházak harangjait vették és vitték el. Most egy pár hete kezdtek leszedni a mezőségi egyházak harangjait; de nem járnak el az utasítás szerint, mert tiszt nem vesz részt a levétel alkalmával a bizottságban, egy altiszt 3–4 közemberrel leszedi, vizi s csak azután adják ki a jegyzőkönyv egy példányát, azt állítva, hogy ők küldik el a jegyzőkönyvet az egyházi főhatósághoz”); 67/I⁶/1915^{iv}.
⁹¹ A felsorolás sorrendjében: Somosd (1482), Nyárádszentbenedek (1493), Galambod (1487), Marosszentanna (1497), Koronka (1537), Székelyvaja (1493 vagy 1497).

tékosan fölhívni s ahol már ilyenek följajnlása megtörtént volna, ott a határozatoknak a magyar ipar- és művészettörténet ritkaságainak megmentésére alkalmas irányítást nyújtani, illetőleg a megfelelő változtatást kieszközölni.”⁹²

A befutott panaszokat összesítve az erdélyi ref. egyházkerület 1917. február 1-jén tiltakozó átiratot küldött a katonai parancsnokságnak, melyből kiderül, hogy addig egyházuktól összesen 777 harangot rekviráltak, melyek közül 205-nek még a súlyát sem jegyezték föl.⁹³ Az egyenlőtlen elbírálás gyakorlata több helyen felekezeti sérelmeket is kiváltott. Bertók Béla munkácsi ref. esperes például arról panaszolt Baltazár Dezső debreceni püspöknek, hogy szemben a református templomokkal, ahol a rekviráló katonák csak egy-egy harangot hagytak meg, a római katolikus és görög katolikus egyházaknál két-három harangot is megkíméltek egy-egy toronyban.⁹⁴

Ennél is nagyobb pusztulást okozott a begyűjtés második, 1917-es hulláma. Ezt megelőzően, a készülő katonai rendelet ismeretében Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter április 23-án körlevélben fordult valamennyi felekezethez és szerzetesrendhez, melyben sürgős kimutatást kér az 1700 előtti, valamint az 1700 utáni, de valamilyen szempontból értékes, ezért szintén felmentendő harangokról. Az irat fogalmazása önmagáért beszél, amikor alig burkoltan azt sugallja, hogy az egyházak minél több harangjukra kérjenek mentesítést.⁹⁵ Hamarosan meg is jelent a honvédelmi miniszter 10875/el. n. 20-b–1917. sz. rendelete a Budapesti Közlönyben,⁹⁶ melynek értelmében a 25 cm-nél nagyobb alsó átmérőjű harangok mind a rekvirálás hatálya alá estek, templomként a legkisebb, harangozásra alkalmas

harang kivételével. Három nappal később Jankovich kultuszminiszter újabb körlevelet bocsátott útjára, melyben nyomatékosan kérte a mentesítési kérelmek továbbítását, nemcsak a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba, de a területileg illetékes katonai parancsnokságokhoz is. Jelezte továbbá azt is, hogy a mentesítések kérdésében hamarosan kikéri a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) szakvéleményét. Saját állásfoglalását az említett körlevélben kendőzetlenül tárta az egyházi főhatóságok elé: „Tekintettel arra, hogy hazánkban a harangok túlnyomó része a XVIII. és XIX. századból való, ellenben az 1700 előtti eredetűek az itt dúlt háborúk következtében csak ritkábban találhatók és azoknak legnagyobb része hazánkban történeti szempontból nevezetességgel bír, valamint tekintettel arra, hogy azoknak művészeti, illetőleg történeti szempontból való elbírálása hosszabb időt fog igényelni, meghagyásuk pedig csekély számuknál fogva a hadi cél szigorú szem előtt tartása mellett is az összeredményt lényegesen bizonyára nem befolyásolja, – a katonai parancsnokságok a most jelzett leszedést sem ezekre az 1700 év előtti harangokra, sem pedig azokra a harangokra, amelyek az ismételten említett honvédelmi miniszteri rendelet határozmányainak értelmében művészeti vagy történeti szempontból, vagyis műemléki értékükre való tekintettel fölmentés céljából ide bejelentetnek, vonatkozó döntésenek velök való közléséig nem fogják kiterjeszteni.”⁹⁷ A VKM államtitkára – a miniszter nevében – levélben fordult steinstätteni Stöger-Steiner Rezső cs. és kir. hadügyminiszterhez, melyben különös nyomatékkal kérte a művészi és történeti értékű harangállomány megkímélését, továbbá azt, hogy Magyarországon se reкви-

⁹² EREI lt 5543/1916.

⁹³ EREI lt 52/16/1915^{iv} (516. sz.); Kovács László esperes 1917. február 7-én kelt levelében a nyárádszentannai harangrekvirálásról: „A nyárádszentannai egyházközség [...] harangját 1916. december 10-én a harangoknak katonai leszerelése alkalmával két katona – a lelkész felvilágosítása és tiltakozása dacára is – elvitte s azóta további sorsáról az egyházközség semmit sem tud” (EREI lt 665/1917).

⁹⁴ A Munkácson, 1917. május 16-án kelt levél a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában, I. 1. c. 247, 3389/1917.

⁹⁵ 5277/1917: „A hadseregnek fémekben való nagymérvű szükséglete folytán elkerülhetetlenné vált, hogy a harangoknak eddig meghagyott része is a hazafias cél szolgálatába állíttassék. Erre való tekintettel a honvédelmi miniszter úr a legközelebbi rendeleti úton fog intézkedni. E rendelet szerint az igénybevétel alól csupán azok a harangok lesznek mentesek, amelyek történelmi vagy művészeti becűek s így mint műemlék feltétlenül meghagyandók. Hogy tehát hazánk műemlék jellegű harangjainak megóvása érdekében a szükséges intézkedések még idejében megtehetőek legyenek, tisztelettel kérem a Főtitzt. Főhatóságot, méltóztassék e harangokról hozzám két kimutatást bemutatni. Éspedig: az egyiket azokról a harangokról, amelyek 1700 év előtről erednek, a másikat pedig azokról a harangokról, melyek a jelzett év után készültek ugyan, de *történelmi szempontból nevezetes felírással vagy művészi díszítésekkel lévén ellátva*, mentesítjük e szempontból jöhet szóba. Ez utóbbi kimutatásra nézve tisztelettel kérem, méltóztassék az abba foglalandó s műtörténeti szempontból mentesítésre ajánlott minden egyes harang körülményesebb leírását is feltüntetni, hogy ezen adatok alapján is megállapítható legyen az illető harang történeti, illetve műértéke [...] Amennyiben egyes harangok évszámmal nem volnának ellátva, úgy azok keletkezési időpontjának megállapításánál az illető plebánia levéltári adatai is segítségül szolgálhatnak. Kétség esetén ezek az 1700 évnél újabb eredetű harangok kimutatásába lennének felveendőek.” A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, I. 1. c. 247, 2729/1917.

⁹⁶ Budapesti Közlöny 1917. május 23. (117. sz.).

⁹⁷ 5701/1917. május 26. (A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, I. 1. c. 247, 3541/1917).

ráljanak az Ausztriában követett gyakorlatnál szigorúbban.⁹⁸ E két utóbbi, határozott hangú állásfoglalás nyomán a honvédelmi minisztérium átmenetileg meghátrált. Az ez ügyben született hadügyminisztériumi átirat⁹⁹ szerint a hadvezetőség a VKM állásfoglalásáig eltekint a történeti harangállomány elszállításától, minden templomban meghagyja, egyelőre, a legkisebb harangot, nagyobb figyelmet fordít a szakszerű leszerelésre és a rekvirált harangok pontos nyilvántartására: „Minden beszolgáltatandó harang, a széttört harangoknál az egyes részek is tartós színben olvasható betűkkel megjelölendő és utóbbiak ezenfelül tartós csomagolásban szolgáltatandók be. [...] A levett, illetve beszolgáltatott harangok külön harangkönyvekben, egyénileg megjelölve nyilvántartandók (harangstatisztika, helyi térképek, graphikonok).”

Időközben az egyes egyházközségek mentesítési kérelmeit¹⁰⁰ a püspökségek összesítették¹⁰¹ – előzőleg többször is megsürgetve a késlekedve jelentő espereseket – és küldték tovább a kultuszminisztériumba.¹⁰² Kutatási eredményeink ismeretében feltűnő a felterjesztett listák meglehetősen rövid és hiányos volta, legalábbis az általunk ismert esetekben. Az erdélyi református egyház vonatkozásában vizsgált korszakunkhoz tartozik, a lista sorrendjében és az összeírók datálása szerint: Erdőfüle (15. század eleje), Olasztelek (1489), Székelyszáldobos (1555), Gernyeszeg (1456), Sáromberke (14. század), Sárpatok (14. század), Búzásbocsárd (1515), Nagyrápolc (1530), Haró (15. század), Kide (1560), Székelyszentistván, Koronka (1537), Somosd (1482), Marosszentanna (1490), Nyárádszentbenedek (1493), Nyárádszentanna (1493), Marosszentkirály („állítólag XIII. sz.”), Galambod (1487), Magyarlapád (1517), Komlód (14–15. század), Szotyor (1426), Feketelak, Göc („állítólag 1129. évből, ami téves, a harang való-

A magyarpéterlakai harang katonai rekvirálása, 1917

színűleg 1729-ből való, azonban koránál és csekély súlyánál – 60 kgr. – meghagyandó”), Szépkenyerűszentmárton (1461), Nagydoba, Szilágycseh, Kalotaszentkirály (1401), Magyarlóna (1482), Magyarvista (1487), Farnas (1475), Tordaszentlászló (1478), Küküllővár („1200 körül”, illetve 1417, az előbbit „a katonai igazgatás a múlt évi haranglevételkor mint műemléket visszaadott”), Bonyha (14. század), Egrestő, Erdőcsinád (1733),

⁹⁸ 10 015/1917. június 23.: „A helyzet kellő megvilágosítása céljából van szerencsém a kalocsai érsek úrnak [...] átiratának másolatát [...] Nagyméltóságodnak megküldeni, mely szerint az ország egyik legnagyobb főegyházmegyéjében kizárólag a művészi és történeti értékkel bíró harangok mentesítése esetén csak egyetlenegy 90 kgr. súlyú harang maradna meg. Kevés kivétellel hasonló helyzet állana elő az ország legnagyobb részében” (uo. I. 1. c. 249, 5385/1917).

⁹⁹ Abt. 8/HB. Nr. 10204/1917. A július 12-én kelt átirat tartalmát a VKM 12 405/1917. eln. sz. körlevelében hozta az egyházi főhatóságok tudtára (mindkét irat a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában, I. 1. c. 247–248, 3389/1917. és 5125/1917).

¹⁰⁰ A nagymohai katolikusok mentesítési kérelmükben arra hivatkoztak, hogy harangjuk „a nagy-idők ellen van felszentelve” (EREI lt 75/I⁶/1915^v).

¹⁰¹ Az erdélyi református egyházkerületben a mentesítési kérelmek már május folyamán befutottak a püspökségre, ahol 2533/1917. számmal összesítették őket (EREI lt 58/Id⁶/1915^v); a tiszántúli egyházkerületben erre júniusban került sor (Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 3759/1917).

¹⁰² A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára által felmentett harangok jegyzéke az erdélyi ref. egyházkerület számára: EREI lt 36/I⁶/1915^{vi}. (A minisztérium kéri egyben a katonai parancsnokságot, hogy a marosszentkirályi, „állítólag XIII. sz.-i” harangot, melyet még 1916. december elsején szereltek le és vittek el, keressék meg és küldjék vissza.)

Maksa (1537), Dálnok (1530), míg a tiszántúli ref. egyházkerület haranglistájáról a ma is meglévő érmihályfalvi harangon (1491) kívül csak Szamos-sályi, továbbá az egykori Ugocsa megyei Szőlősvégardó és Tiszaszirma 16. századi haranga vonhatja magára figyelmünket. Mindebből jó okkal gyaníthatjuk, hogy az egyházközségek és lelkészek – miként napjainkban is – nem tudták pontosan, hogy régi, esetleg még középkori harang van a tulajdonukban. Így eshetett meg, hogy jó néhány esetben a mentesítés kérelmezését elmulasztották.

Mire a minisztériumból, ősz elején, a listák eljuttattak az illetékes katonai parancsnokságokra,¹⁰³ már javában zajlott a harangrekvirálás második szakasza.

Amennyire a hiányos iratanyag segítségével nyomon követhetjük az eseményeket, ezek két szálon, a honvédelmi és a kultusztárca burkolt pengeváltásai mentén zajlottak. A hadügyminisztérium átiratban kérte a vallás- és közoktatásügyi minisztert,¹⁰⁴ hogy hasson az egyházakra, további mentesítési kéréseket – „a hadifémakció hazafias céljára való tekintetből” – ne küldjenek, és ilyen értelemben befolyásolják az egyházi vezetők is papságukat és híveiket. Erre már a korábban feltétlenül lojális Baltazár Dezső debreceni püspök is ingerült lett, és a „requirálások legnagyobb részét megtörténtek, további intézkedés szükségére nem forog fenn” megjegyzéssel szignálta az iratot 1917. november 31-én.¹⁰⁵ December közepén a haditárca már azt jelezte, hogy „a hadsereg rendkívül nagy fémszükségletére való tekintettel előreláthatólag a legkisebb harang meghagyására vo-

natkozó rendelkezés sem lesz sokáig fenntartható,”¹⁰⁶ a temesvári katonai parancsnokság pedig körlevélben javasolta, hogy az egyházak térjenek át a harangozásról a kolompolásra, amit – a keleti egyházban használatos *semanterium* módjára – felfüggesztett vasúti síndarabbal és vaskalapáccsal lehet(ne) végezni.¹⁰⁷ A nagyszebeni cs. és kir. katonai parancsnokság által kiküldött műszaki alukulatok összeírták a még leszerelhető harangokat, eljárásuk több alkalommal ismét szigorúbb volt az érvényes utasításnál, ami maga után vonta az érintett püspökségek tiltakozását.¹⁰⁸ Az egyházi vezetők fellépésének idején a rekvirálásoknak már egyértelműen rossz volt a sajtója.¹⁰⁹ Mindez – sokkal inkább azonban a történelem – megakadályozta, hogy a rekvirálások tervezett harmadik üteme, azaz valamennyi eddig meghagyott harang begyűjtése bekövetkezzék.¹¹⁰

Az események másik, részleteiben máig feltáratlan szálát a VKM megbízásából a harangmentésbe bekapcsolódó Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) tevékenysége jelenti. 1917 késő őszen a kulturális kormányzat (és a MOB) megbízottai, továbbá a budapesti cs. és kir. katonai parancsnokság képviselői szemlét tartottak Csepelen és a Weiss Manfréd Művekbe szállított harangok közül 16, jórészt sérült harangot és egy harangtöredéket mentesítettek a beolvasztás alól. Visszaadni azonban nem sikerült tulajdonosaiknak, mivel e harangok jó részének származási helye – a pontos nyilvántartásra vonatkozó minden korábbi fogadkozás ellenére – már nem volt megállapítható. A VKM a részletes leírásokat és méreteket közrebocsátva körlevelet küldött az egyes

¹⁰³ A VKM 1917. szeptember 8-án küldött leiratot a mentesítendő harangok listájával a nagyszebeni katonai parancsnokságnak (12 525/1917).

¹⁰⁴ Abt. 8/HB.17 667.

¹⁰⁵ A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, I. 1. c. 250, 7205/1917.

¹⁰⁶ 1917. december 18.: HM 468303/20-b–1917 (Gyulafehérvár, Római katolikus Érsekség Levéltára).

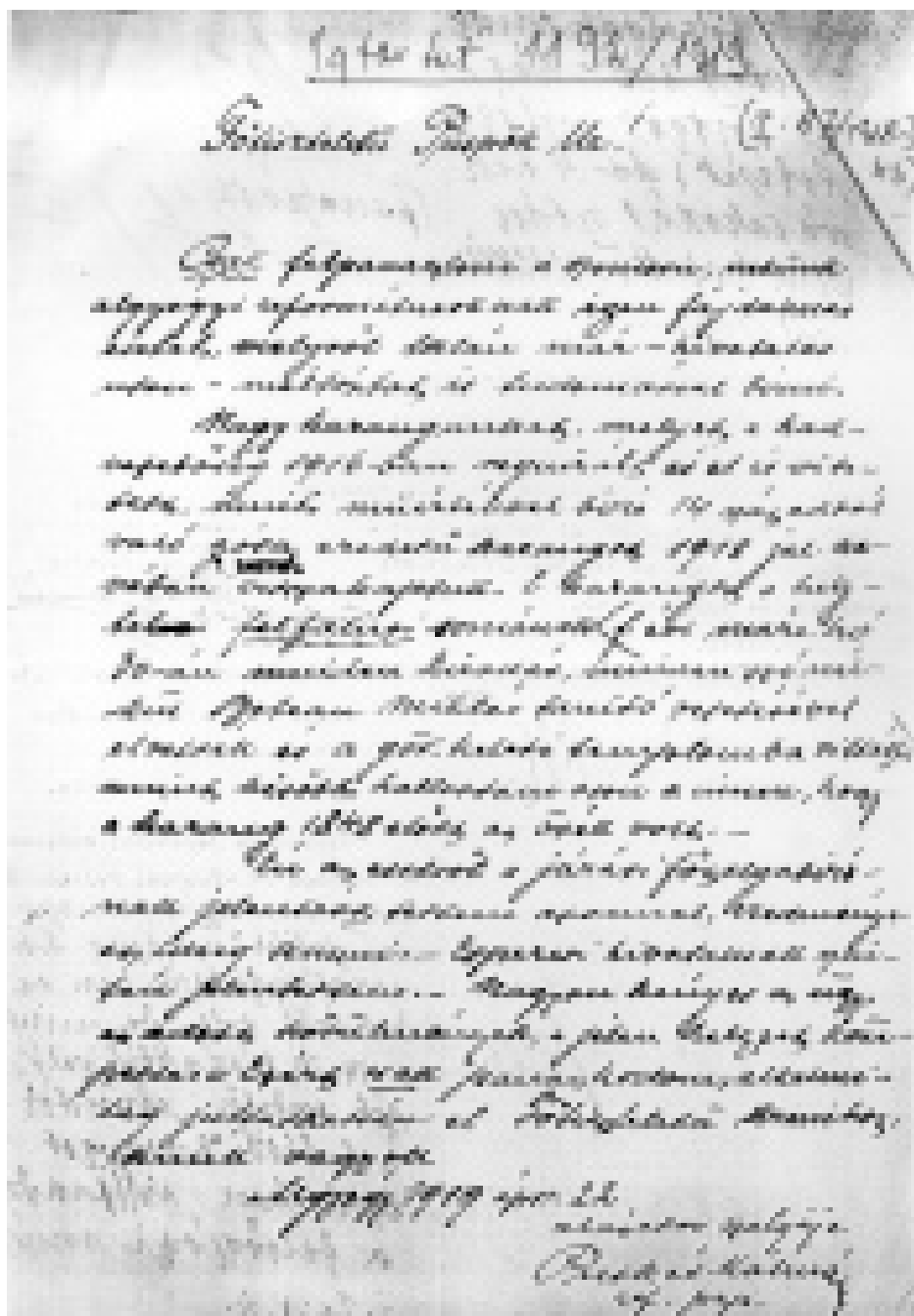
¹⁰⁷ Az 1917. november 6-án kelt, B. A. Nr. 14 600. sz. irat a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában, I. 1. c. 250, 7197/1917.

¹⁰⁸ A visszasságok nyomán született számos segítségkérő beadvány közül idézzük Lakatos János hosszúszerű és mikeszászi plébános levelét Mayláth Károly püspökhöz (1917. december 26.): „Mély tisztelettel kérem Nagyméltóságodat, hogy az évszámmal meg nem jelölt, de szakértők szerint az Árpád-házi királyok korából eredő s egyetlen mikeszászi harangot a rekvirálás alól sürgősen felmentetni kegyeskedjék. Bár a harang egyedüli a mikeszászi templomban (másikat még májusban elvitték), mégis kérem mellőznie a felmentést azért, mert a nagyszebeni csász. és kir. katonai parancsnokság építésügyi osztálya a levéltel megelőző s e hó 22-én eszközölt összeírás alkalmával a harangra vonatkozó felmentés előmutatását kérte s nem elégedett meg a hadügyminiszternek Abt. 8/H. 10 204. sz. azon rendeletére való hivatkozással, hogy egy harang minden templomban meghagyandó.” A levél hátoldalán Mayláth püspök táviratfoglalmazványa a vallás- és közoktatásügyi miniszter részére: „A mikeszászi egyetlen harang tervbe vett rekvirálása ellen intézkedést kérek. Habár a hadügyminiszter úr Abt. 8/Hb. 10 204. idej. rendelettel határozottan előírta a templomok egy harangjának meghagyását, a katonai hatóságok ezt figyelembe nem véve egyre-másra írják össze elszállítás végett az utolsó harangokat is. Ez ellen sürgős erélyes fellépést kérek. 1917. XII. 29.” Gyulafehérvár, Római katolikus Érsekség levéltára.

¹⁰⁹ Alkotmány 1917. december 1. („Üzérkedés a rekvirált harangokkal”).

¹¹⁰ Az akciót a hadügyminisztérium Abt. 8/H.B.19 317/17. sz. rendelete nyomán közelinek jelezte a temesvári katonai parancsnokság 1917. november 17-én kelt, B. A. Nr. 14 717. sz. értesítése (Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, I. 1. c. 250, 7412/1917).

egyházakhoz,¹¹¹ melyben felvette, hogy a vissza nem igényelt, sérült harangokat a Magyar Nemzeti Múzeumban vagy, az erdélyieket, az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményében kellene elhelyezni. A harangok végül is Budapesten maradtak, és ma is a Magyar Nemzeti Múzeum haranggyűjteményének törzsanyagát képezik.

A maga korában érthető lekicsinyléssel elege-

tett akciónál¹¹² sokkal fontosabb volt a MOB másik, a VKM-mel közös vállalkozása, amikor a felmentésre javasolt harangokat képviselőik már leszerelt állapotban, rendszerint sérült függesztőkoronával, az egyes területi gyűjtőhelyeken (Erdélyben Segesvárt, Medgyesen, Déván, Marosvásárhelyt, Tordán, Kolozsvárt és Désen) azonosították és intézkedtek, hogy visszakerüljenek ere-

¹¹¹ VKM 11 792/1917. eln. sz.: *Körlevél a műbecsel bíró már leszerelt és elszállított harangok származásának és tulajdonjogának megállapítása tárgyában.* Református Szemle 1917. december 15. 456–458.

¹¹² Kovács Mihály szerint a csepeli Weiss Manfréd Művekbe érkezett 25 509 harangból a MOB mindössze 26-ot mentett meg: Kovács 1919. 8.

deti tulajdonosukhoz. Igen jelentős részük ma is ott található.

A MOB listája¹¹³ és az ehhez csatolt fényképfelvételek¹¹⁴ nyomán a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1918. szeptember 18-án jóváhagyta 137 erdélyi harang felmentését és visszaszolgáltatását,¹¹⁵ előtte még a MOB szakemberei lefényképezték a harangokat. Sajnos a harangok mentesítésére irányuló minden erőfeszítés ellenére az állományt 1916–1918 folyamán pótolhatatlan veszteség érte,¹¹⁶ amihez Erdély elcsatolása után valamilyen román rekvirálás is járult, például Algyógyon.

A háborús pusztítás és a megmaradt emlékművek felmérésére több egyház is akciót indított. E munkák szerves részeként került sor a régi harangok összeírására is. Az erdélyi szász evangélikus egyház középkori javainak sommás összeírása 1923-ban jelent meg, szerzője a nagyszebeni Brukenthal Múzeum őre, Michael Csaki volt.¹¹⁷ Valamivel később, 1928-ban Makkai Sándor püspök Debreczeni Lászlót bízta meg az erdélyi református egyházkerület műemlékeinek felmérésével. A megszakításokkal 1944-ig végzett, kéziratban maradt, kiterjedt gyűjtés Erdély 512 református templomát érintette, köztük több nehezen megközelíthető szórványgyülekezet egyházát is. Miként a nagy elődök munkái, Debreczeni László rajzai is számos, azóta elpusztult harangot örökítettek meg.¹¹⁸

Az impériumváltás nyomán kibontakozó román nyelvű és szellemű szakirodalom legjelentősebb terméke V. Vătășianu tanulmánya a nagyszebeni keresztelõmedence néhány bizánci stílusú, görög feliratú díszítményéről; a szerző meggyőző módon feltételezi, hogy a plakettek egy görögkeleti rítusú evangéliumskönyv fém borításáról származnak és arra utalnak, hogy a szebeni szász ötvösökhöz havasalföldi román környezetből is eljutottak megrendelések, esetleg javításra vagy sokszorosításra váró ötvösművek is.¹¹⁹

Orbán Balázs adataira, a szász kutatásra, Kelemen Lajos és Debreczeni László gyűjtésére, valamint saját, 1929-től folyamatos erdélyi kutatóútjai eredményeire épülhetett az utolsó nagyszabású összefoglalás, Balogh Jolán *Erdélyi renaissance*-ának bronzfejezete is. A gondosan adatolt és szerkesztett leírásokat olvasva, Köpeczi Sebastyén József szép rajzait nézve nehezen értjük, miként vehette át Balogh Jolán egy jellegzetes 14. századi harangcsoport Müller-féle 15–16. századi keltezését.

A második világháború utáni romániai kutatásban a meghatározó súlyúnak szánt szintézisek és az egyre inkább takaréklángon folyó gyűjtő és nyilvántartó munkálatok reménytelenül eltávolodtak egymástól. Ștefan Pascu máig alapműnek számító monográfiája a középkori erdélyi mesterségekről 1954-ben jelent meg, melyben a harangok és keresztelõmedencék kérdésére is kitért.¹²⁰ A 15. századi Szászföldről mindössze 16 fennmaradt harangról és – Erdély és a Partium egész területéről – hat harangöntőről tud, akik Szébenben, Brassóban, Segesvárott, Nagyváradon és Aradon dolgoztak. Müller, Orbán és Roth munkái nyomán részletesebb áttekintést olvashatunk V. Vătășianu 1959-es nagy monográfiájában, részben a bronz keresztelõmedencékről, részben pedig a „művészi értékű”, azaz plakettekkel díszített harangokról.¹²¹ A sokadlagos adatátvétel miatt hibák, félreértések tömegét felvonultató, esszé jellegű összefoglalást írt a kérdésről – mindenekelőtt Pascu és Vătășianu munkájára támaszkodva – V. Drăguț, aki szerint a medgyesi és segesdi keresztelõmedence jellemzi a 14. századi erdélyi bronzöntésnek azt a szintjét, melyből a kolozsvári Márton és György művészete kiemelkedett. A 15. századi harangok száma nála, immár egész Erdélyben, 16-ra csökkent, miközben a nagyszebeni keresztelõkút az erdélyi szász, illetőleg a havaselvei román művészet szintézisévé nőtt.¹²² Érdekes, hogy az erdélyi szász egyházművészet 800

¹¹³ Érthetetlen, hogy e rendkívül fontos iratot (MOB 527/1918) utóbb, az Országos Műemléki Felügyelőség (ma OMvH) irattárának rendelkezésekor kiselejtezték. Másolati példányára a gyulafehérvári r. kat. érsekség levéltárában sikerült rábukkanni.

¹¹⁴ Ma is meglévő nagyítások az OMvH Fotótárában (MOB Gyarapodási napló 1910–1931, 3210–3310, „hivatalos küldemény” jelzéssel.

¹¹⁵ „Az egyházközségek kötelesek a visszakapott harang fejében a birtokukban meghagyott utolsó harangot átadni, hacsak az utolsó harang is nem lenne történeti, régészeti vagy művészeti becsű. [...] A gyűjtőhelyekről való elszállítás, minthogy előbb a felmentett harangokról szakértői muzeális célra ötvényeket készítenek, egyelőre függőben marad.” A 117 136–1918. számú rendelet és az azt kiegészítő, a nagyszebeni katonai parancsnokságnak szóló utasítás másolati példány a gyulafehérvári r. kat. érsekség levéltárában maradt fenn.

¹¹⁶ Patay 2000. 102–104.

¹¹⁷ Csaki 1923.

¹¹⁸ Balogh 1983.

¹¹⁹ Vătășianu 1943.

¹²⁰ Pascu 1954. 177–178.

¹²¹ Vătășianu 1959. 435–442, 852–854.

évét áttekintő reprezentatív katalógusban a középkori bronzöntés gyakorlatilag nem kapott helyet.¹²³

A fenti, kompilatív jellegű művekkel ellentétben saját gyűjtésre támaszkodó fontos kutatómunkát végzett Constantin A. Stoide, egykori brassói levéltáros, amikor Havaselve és Moldva 14–19. századi harangjai kapcsán áttekintette az erdélyi öntőműhelyek, mindenekelőtt Nagyszeben és Brassó, román megrendelésre készített termékeit.¹²⁴ Az áttekintés fontos, bár egyáltalán nem új eredménye, hogy a két román vajdaság középkori harangjait kevés kivétellel erdélyi mesterek készítették, eltekintve egy lemergi (Bistrița, 1490) és két közelebről meg nem határozott lengyel harangtól (Berzunțul – Bacău monostora, 1570; Sfântu Sava – Iași, 1570). Az erdélyi mesterek közül külön figyelmet fordított C. A. Stoide a nagyszebeninek gondolt *Johannes de Werthebmre* (a név nála *Iobann Wertheim* formában szerepel), akit az ószláv feliratú cotmeanai harang (1413) *Hanos Maistorá*val azonosított, és feltételezte, hogy Havaselve harangjait a 14. század végétől a 15. század második évtizedéig terjedő időszakban kivétel nélkül ő öntötte.

A fentiekkel szoros összefüggésben ki kell térnünk a román történeti kutatás másik, tágabb érvényű, de témánk szempontjából szintén jelentős vonulatára is. Azokra a művekre gondolunk, melyek, a 19–20. század fordulója óta, folyamatos, egyébként érthető hangsúlyt fektettek a dél-erdélyi szász városok (mindenekelőtt Brassó és Szében) moldvai és havaselvei kapcsolataira. Ezek a valóban létező, ám román szempontból gyakran túldimenzionált kapcsolatok érintették a távolsági érckereskedelem kérdését éppúgy, mint mesterek és művek forgalmát a Kárpáton keresztül, mindkét irányban.¹²⁵

Magát az új adatokat feltáró, az adott körülmények között sajnálatosan esetleges és szűk körű gyűjtőmunkát még két szálon követhetjük nyomon.

Az egyházak több lépésben elkészítették értékeik új leltárát, mely összeírások többé-kevésbé használható harangadatokat is tartalmaznak. Ezzel párhuzamosan néhány múzeum is áttekintette gyűjtőterülete harangállományát (pl. Brassó¹²⁶), a további adatokat pedig a bűvópatakszerű egyéni kutatásnak köszönhetjük. Ez utóbbiak közül első helyen említjük Dávid Lászlónak a középkori Udvarhelyszék terület felöllelő műemléki topográfia kötetét.¹²⁷ Sok fontos részadat közlése mellett Dávid László figyelt fel újra több udvarhelyszéki (ma Hargita megyei) harang és a segesvári bronz keresztelőmedence motívumai közötti szoros kapcsolatra. Háromszéken, a mai Kovászna megye területén Kisgyörgy Zoltán végzett kiterjedt haranggyűjtést,¹²⁸ míg Patay Pál az első világháború idején elrekvirált és a budapesti Weiss Manfréd Művekbe szállított, utóbb felmentett és a Magyar Nemzeti Múzeum haranggyűjteményébe jutott erdélyi harangokat ismertette, illetőleg tette közzé.¹²⁹

A csaknem két évszázadnyi időt átfogó, felekezeti és tájegységek szerint szétaprózódó kutatás töredékes eredményei napjainkban is csak sommás összefoglalást tettek lehetővé a kiterjedt helyszíni gyűjtőmunka lehetőségétől évtizedeken át megfosztott magyarországi kutatás számára, keresztelőmedencék¹³⁰ és harangok¹³¹ esetében egyaránt.

Gyűjtésünk az eddigi ismereteket számszerűen is megsokszorozta. A 384 tételes harangkatalógusból 208 darab eredetiben fennmaradt, a többről csak levéltári vagy bibliográfiai adat, rajz, pacskolat, esetleg fénykép áll a kutatás rendelkezésére. A ma is meglévő középkori harangok száma bizonyosan növekszik még valamivel, ha sikerül majd elvégezni néhány – nemrég elénk került levéltári forrásból megismert – emlék helyszíni ellenőrzését. Erre most, az előrehaladott kiadói munkák miatt már nem kerülhetett sor. Hasonlóképpen a jövő feladata a harangok hangtani vizsgálata, különösen azokon a helyeken, ahol több középkori harang is fennmaradt.

¹²² Drăguț 1979. 307–315.

¹²³ *800 de ani Biserica a Germanilor din Transilvania* [sic!]. Ed. Thomas Nägler. Thaur bei Innsbruck [1991].

¹²⁴ Stoide 1971. 710–712, 716–718.

¹²⁵ Bogdan 1905; Dragomir é. n.; Manolescu 1956; Goldenberg 1964; Manolescu 1965; Olteanu-Șerban 1969.

¹²⁶ Nistor 1983.

¹²⁷ Dávid 1981.

¹²⁸ Kisgyörgy 1982; Kisgyörgy 1995; Kisgyörgy 1996.

¹²⁹ Patay 1978.

¹³⁰ Lovag 1979. 34–37; Lovag 1987. 256–257; Marosi 1987. 748–749.

¹³¹ Patay 1989. passim; Entz 1996. 141. A régi irodalmi adatok ellenőrizetlen átvételének buktatóira példa Lestyán Ferenc monográfiája (Lestyán I–II.), ahol a 19. század folyamán említett, de az első világháború rekvirálsai során elpusztult harangok ma is meglévőkként szerepelnek.

